

Kovai Cecília, Kovai Melinda, Mészáros György
és Neumann Eszter

SZOCIOANALÍZIS, AVAGY JÁTÉK A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEKKEL

EGY TRÉNINGMÓDSZER ÉS TANULSÁGAI

A tanulmány egy, a Helyzet Műhely¹ tagjai által kidolgozott kiscsoportos tréning módszertanát és néhány tanulságát mutatja be. Pierre Bourdieu nyomán Szocioanalízisnek nevezett tréningünk elsősorban segítő szakmákban (szociális munkás, egészségügyi dolgozó, pedagógus, pszichológus) dolgozó leendő vagy már gyakorló szakembereknek szól. Tréningünk célja, hogy a résztvevők képesek legyenek reflektáltan érzékelni a társadalmi teret: tudatosítsák saját társadalmi helyzetükből és családi szocializációjukból származó észlelési, cselekvési, gondolkodási sémáikat; és vegyék észre, hogy más pozíciókból a társadalmi tér máshogyan észlelhető. Egyik előfeltevésünk ugyanis, hogy a segítő kapcsolat, mint minden egyéb szolidaritási viszony, a szereplők társadalmi helyzete által erősen meghatározott, és e meghatározottságoknak az érintettek csak részlegesen vannak tudatában. A társadalmi helyzetünk e reflektálatlan, vagy a szó pszichoanalitikus értelmében is tudattalan működésmódja teszi lehetővé a status quo fennmaradását. A tanulmányban tréningjeink jellegzetes tematikáját (a társadalmi világ észlelése, etnicizált osztályhelyzetek és rasszizmus, szakmai közösségek társadalmi kontextusa és belső hierarchiája) keretező elméleti belátásokat és az ezekhez kapcsolódó tréningfeladatokat mutatjuk be példákkal és elemzéssel.

Szocioanalízisnek (Bourdieu 2000: 34) nevezett tréningünket elsősorban leendő vagy már gyakorló segítő szakemberek számára

1 A Szocializációs tréninget négyen dolgoztuk ki 2015-16-ban a Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund támogatásával, Döbrentey Zsolt, Gál Béla és Kavetzky Péter csoport-pszichoterapeuták szupervíziója segítségével. Négyünk mellett később Ivanics Zsófia és Szokács Kinga is vezetett ilyen tréningcsoportot.

dolgoztuk ki. A köz- vagy civilszférában dolgozó, a szó tág értelmében vett „segítő” egy sajátos társadalmi pozíciót jelent. Az állam vagy adott karitatív civil szervezet szempontjából ők az úgynevezett utcaszintű bürokráták (Lipsky 1980), akik személyesen, szaktudásuk segítségével közvetítik és esetszinten értelmezik az állami vagy más intézményi szakpolitikát klienseik felé. Ők azok, akik mindennapi munkájuk során számtalan mikroszintű döntési helyzetben kapcsolódnak azokhoz a társadalmi rétegekhez, akik a közszolgáltatások felhasználói. A tréning nem csupán az egyéni preferenciák megváltoztatására törekszik, hanem egyúttal a társadalmi elnyomás rendszerének megbontására, az erre irányuló, szolidaritáson alapuló kollektív cselekvés előmozdítására is. Egyik előfeltevéseünk, hogy a segítő hivatás választása, a segítés intézményrendszere, és maga a segítő kapcsolat (ki, kit, miért és hogyan tart érdemesnek vagy érdemtelennek a segítségre) mint minden egyéb szolidaritási viszony, a szereplők társadalmi helyzete által erősen meghatározott, és ennek az érintettek csak részlegesen vannak tudatában. A társadalmi helyzetünk e reflektálatlan, és a szó pszichoanalitikus értelmében is tudattalan működésmódja teszi lehetővé a status quo fennmaradását, azaz, hogy többnyire csak arra vágyjunk, amire társadalmi helyzetünk egyébként is predesztinálna. Innen nézve a segítés és a társadalmi szolidaritás iránti igény osztályérdekként értelmezhető, amit az érintettek – ideértve természetesen saját magunkat is csoportvezetőként – szubjektív érzelmeként (például szimpátia, altruizmus, igazságérzet, hivatástudat, kötelesség) élnek meg.

A tréningek résztvevői egy adott, többnyire hivatásként választott szakma képviselői, így bizonyos értelemben egy homogén csoporthoz, szakmai mezőhöz tartoznak: ők „a” pedagógusok, pszichológusok, szociális munkások, stb. Másfelől a segítő hivatás választása és betöltése nem feltétlenül azonos társadalmi pozícióhoz kötődik.² Továbbá

2 Például a szociális munka hivatásként való választása mögött egészen különböző társadalmi helyzetek állhatnak. Nem ritka, hogy az illető számára a szociális munkás volt az egyik a környezetében látható magasabb, de elérhető társadalmi státusz közül. A hivatásválasztás motivációja lehet az is, hogy maga az illető vagy közvetlen környezetében valaki megsegített volt. Ezekben az esetekben a segítő maga is a megsegítendő csoportból érkezik, vagy nagyon közel áll hozzá. Azonban szintén egy jellegzetes motiváció a (felső) középosztálybeli státusz és az ehhez kapcsolódó érzelmek (társadalmi felelősség, bűntudat, igazságérzet, valami „valódivál” való találkozás igénye stb.).

az egyes segítő szakmák belsőleg is többé vagy kevésbé rétegzettek.³ A közös szakmához való tartozás önmagában is egy lehatárolt társadalmi teret (Bourdieu kifejezésével *mezőt*, lásd például Bourdieu 2000b), magát a szakmai közösséget feltételezi, amely egyrészt intézményesült és hierarchizált, másrészt egységesen valamiféle társadalmi presztízst birtokol. A segítő hivatás betöltője saját családi háttéréből adódóan érezhet szolidaritást bizonyos társadalmi csoportok felé, motivációi azonban erősen különbözhetnek más társadalmi háttérű kollégájától.

Tréningünk lehetővé teszi a résztvevők számára, hogy rálássanak saját társadalmi helyzetükre, ebből fakadó motivációikra, ideértve a pályaválasztást és a segítséget is. Hozzásegíti a résztvevőket, hogy fel térképezzék saját szakmai közegük belső rétegzettségét, és abban saját pozícióikat és lehetőségeiket, adott esetben a szakmai mező megváltoztatására is. Ez a reflexió szükségszerűen azzal jár, hogy a résztvevők megtapasztalják, hogy noha egyazon szakmai közösség tagjai, erőforrásaikat és motivációkat tekintve nem egyformák, nincsenek egyenlő helyzetben, illetve jövőbeli karrierlehetőségeik sem feltétlenül egyeznek meg. Tapasztalatunk az, hogy a saját társadalmi helyzet fel- és elismerése, valamint a társadalmi tér hatalmi viszonyaira való tudatos, kevésbé szubjektív reflexió minden nehézségével együtt felszabadító lehet. A társadalmi kényszerek felismerése különös módon nem a tehetetlenség, hanem az ágencia és a szolidaritás érzését ébreszti a résztvevőkben.

Tréningünk akciókutatás jellegű, egyszerre cselekvési és kutatási terep. A résztvevők számára kitalált, az egyes csoportok összetételéhez és igényeihez adaptált feladatok a társadalmi tér többé-kevésbé objektív észlelését és a saját osztályhelyzet tudatosítását segítik, ugyanakkor sok mindent megmutatnak a társadalmi struktúra szubjektív, az egyének által személyes tapasztalatként, érzelemként megélt működéséből.

A társadalmi világra és a saját társadalmi helyzetre való tudatos reflexió a tréning alapja. Mindig erre épül az egyes csoportok igényei-

3 Például óriási presztízsbeli és jövedelmi különbség tapasztalható a közszférában és a magánpraxisban dolgozó pszichológusok között.

hez, sajátos problémáihoz illeszkedő tematika.⁴ Jelen tanulmányban eddigi tapasztalatainkat foglaljuk össze néhány szempont alapján. Bemutatjuk, hogyan lehet a társadalmi egyenlőtlenségek működés-módjára vonatkozó szociológiai elméleteket (elsősorban Bourdieu elméleti rendszerét) önismereti céllal és módszerekkel oktatni.

Az alábbiakban tréningjeink jellegzetes tematikáját (a társadalmi világ észlelése, etnicizált osztályhelyzetek és rasszizmus, szakmai közösségek társadalmi kontextusa és belső hierarchiája) keretező elméleti belátásokat ismertetjük röviden, majd példákkal és elemzéssel bemutatjuk az ezekhez kapcsolódó tréningfeladatokat.

A TÁRSADALMI VILÁG ÉSZLELÉSE

A szocioanalízis tréning a társadalmi hierarchia legitimációjáról alkotott szociológiai elméletek belátásain alapul. Eszerint a társadalmi helyzeteket a különféle erőforrások (tőkék) eloszlása és az értük folytatott harc alakítja (Bourdieu 2010). A gazdasági (anyagi javak), kulturális (pl. képességek, tudás, iskolai végzettség stb.), kapcsolati és szimbolikus (pl. hírnév, presztízs) tőkék nem egyenlően oszlanak el az egyes társadalmi pozíciók között. Az erőforrások egyenlőtlen eloszlása alapján tagozódó társadalmi struktúrát a társadalom tagjai sajátos módon érzékelik: abból a perspektívából, ahol ők maguk helyezkednek el a hierarchiában. Ez a társadalmi pozícióhoz kötődő perspektíva határozza meg, mit és hogyan érzékelünk a körülöttünk lévő társadalmi világból. Bourdieu *habitus*-nak nevezi a társadalmi pozíció által kondicionált, generációkon át elsajátított ízlés- és élet-

4 Öt éve tartunk különböző címen (Társadalmi önismeret, Másságkezelés, Szocioanalízis stb.) rendszeresen tréningeket az ELTE TáTK és az Országos Rabbiképző és Zsidó Egyetem szociálismunkás-képzésén, a Károli Gáspár Református Egyetem pszichológia MA képzésén, valamint alkalmanként más egyetemi képzéseken és szakkollégiumokban is. Valamint számos alkalommal előfordult, hogy közösségek, civil szervezetek kerestek meg minket valamilyen konkrét, a társadalmi egyenlőtlenségekre való reflexiót igénylő témával vagy problémával. Például: (felső) középosztálybeli egyetemisták, akik időszakonként hátrányos helyzetű térségekben korrepetálnak roma gyerekeket, fiatalokat; társadalmi kérdések, társadalmi egyenlőtlenségek iránt érdeklődő fiatal képzőművészek; hasonló kérdésekkel foglalkozó szintársulat; identitásukat kereső szakkollégisták; egyházi szervezet roma karitaszcsoportja; roma kultúra és városi szegénység iránt érdeklődő rendőrök; stb.

stílusmintákat. Ezek a családi szocializáció során észrevétlenül, reflektálatlanul bevéődött cselekvési, észlelési sémák, szokások meghatározzák a különböző helyzetekben tanúsított viselkedést és az azokra adott reakciókat. A világ és az emberi viszonyok érzékelése, az ezekre alapuló vágyak, szorongások, tervek a léhelyzetek társadalmi szükségszerűségeihez igazodnak. Így lesznek a szükségletekből stratégiák, a kényszerekből preferenciák. Egyszerűbben fogalmazva az észlelés e sajátos perspektivikussága az ízlésen⁵ keresztül biztosítja, hogy csak olyan dolgokra vágyjunk, amelyek társadalmi pozíciónk szerint megilletnek minket. A habitus ilyen módon öntudatlanul összhangot tételez a világ folyása és az ezzel kapcsolatos elvárások között, magától értetődővé, természetessé teszi a társadalmi rendet (összefoglalóan: Bourdieu 2000a, 2002).

Ahogy az észlelés, úgy a társadalmi konfliktusok is – legyenek azok hétköznapiak vagy általánosak – az osztálypozíciók közötti érdekkülönbségekből fakadnak. A hierarchikus társadalmi struktúrában természetesen léteznek uralkodó és alávetett pozíciók, ez utóbbiak betöltői mégis képesek igazságosként elfogadni helyzetüket és magát a társadalmi rendet is. Bourdieu szerint ezt a szimbolikus erőszak teszi lehetővé, amely nem fizikai kényszer segítségével fogadtatja el az egyénnel a társadalmi struktúrát, hanem ideológiákon keresztül. Ezek biztosítják a valóság észlelésének kategóriáit (például az emberek közti különbségek közül melyeknek tulajdonítunk jelentést, mit tartunk szépnek, jónak, igazságosnak, helyesnek stb.), és azt „természetesként”, „magától értetődőként” reprezentálják. Ezek a mechanizmusok akkor működnek hatékonyan, ha az egyének számára tudattalanok, azaz elleplezik a pozíciót, amelyhez kötődnek és az érdeket, amit szolgálnak.

5 Ízlés a szó tágabb értelmében: a közvetlen esztétikai és fogyasztási preferenciákon túl ide értendők a morális elvek, értékek, felemelkedéssel és lecsúszással kapcsolatos vágyak, szorongások.

„ÉRZÉKENYÍTÉS” VS. SZOCIOANALÍZIS: ETNICITÁS, RASSZIZMUS TEMATIKA

A társadalmi egyenlőtlenségek témája természetesen nem új a csoportos tréningműszerek körében. Rengeteg a társadalmi diverzitás és a kisebbségek témakörére fókuszáló interkulturális, kommunikációs kompetenciafejlesztő és érzékenyítő tréning, amelyek általában a klasszikus szociálpszichológiai előítéletkutatásokon alapulnak. A klasszikus definíció szerint „az előzetes ítéletek akkor válnak előítéletekké, ha az újonnan feltárt ismeretek nem képesek változtatni rajtuk” (Allport [1954] 1977: 39). Az előítélet innen nézve egy téves általánosításon alapuló megismerési torzítás, amely nem a valósággal, hanem az emberi csoportok és a szociális megismerés univerzális sajátosságaival áll összhangban. Az ilyen tréningek kiindulópontja az, hogy a többségi pozícióban lévő résztvevők látásmódját, előítéleteit, sztereotípiáit egyrészt a kisebbség kultúrájáról és a kulturális különbségekről szerzett mélyebb ismeretekkel, az egyéni empátia érzésének felkeltésével, másrészt a sztereotípiaképzés szociálpszichológiai sajátosságainak „leleplezésével”, tudatosításával lehet csökkenteni.

A szocioanalízis tréning – nem tagadva a klasszikus szociálpszichológia meglátásait – egy másfajta megközelítésre épít. Feltételezése, hogy a társadalmi csoportok közötti feszültség mozgatórugói a rendszerszintű társadalmi egyenlőtlenségek, amelyek nem orvosolhatók egyszerűen az egyének nyitottabbá válása révén. A hagyományos érzékenyítő tréningek toleranciára felhívó, empátiát előmozdító módszerei nem foglalkoznak a sztereotípiák és előítéletek strukturális okaival, a saját társadalmi helyzetből fakadó egzisztenciális feszültségekkel és kényszerekkel. Ez a vakfolt ahhoz vezethet, hogy a tréning maga megkérdőjelezi, esetleg érvényteleníti, tabusítja a résztvevők konfliktushelyzetekről alkotott valós tapasztalatait és érzelmeit (mint például félelem, irigység, fenyegetettség, undor, agresszió, harag stb.). Az előítéletként leleplezett, másként el nem elismert személyes tapasztalatok a résztvevőkben büntudatot („miért nem tudom megváltoztatni magam?”) vagy éppen dühöt kelthetnek („ne tekintsenek rasszistának”), a társadalmi pozíciók közötti valós különbségek ignorálása éppen a személyes tapasztalatok, indulatok

megértését, értelmezését teszi lehetetlenné (vö. Bibó [1948] 1986). Az ilyen típusú érzékenyítő tréningek ráadásul feladataikat, tréningterveiket sokszor nyugati mintákból veszik át, azonban az ottani multikulturális társadalmak sajátosságai jelentősen eltérnek a magyarországi társadalmi viszonyoktól.

Tréningünk egyik fontos témája a rasszizmus, amelyet a fenti keretben értelmezünk. Magyarországon a cigánytematika rendkívül erős és több tényezőből eredő társadalmi feszültséget hordoz. A cigányság a legtöbb társadalmi szinténen ugyanis egy meghatározott osztálypozíciót, marginális helyzetet jelent, amelyet főként a formális munkaerőpiacról kiszorult, vagy annak a legsós szegmensében helyet kapó népesség tölt be. Az etnikai és az osztálypozíció sok esetben összefonódik, létrehozva egy sajátos habitust: olyan marginalizált helyzethez adaptálódó viselkedésmintákat, megküzdési stratégiákat, értékrendszert, amelyek „cigány kultúraként” vagy éppen a „kultúra” hiányaként jelennek meg a többségi társadalom szemében. A hétköznapi élet konfliktusokkal terhelt tapasztalatai az eltérő, etnicizált osztályhabitus ütközéseiből is adódhatnak, amelyekben a „cigány” a normatív, többségi, középosztálybeli értékek fenyegetőjeként jelenik meg (Kovai 2017, Stewart 2001, Szombati 2018).

A romákkal kapcsolatos előítéletek nagy szerepet játszanak az egyenlőtlen helyzetek fennmaradásában, de a legtöbb konfliktushelyzet nem érthető meg, ha csak erre koncentrálnunk. Egyrészt azért, mert a fentebb bemutatott, strukturális kényszerekből fakadó percepciókat az előítéletességre koncentráló érzékenyítő tréningek az egyéni felelősség szintjén kezelik, amely egyszerre váltja ki a hárítást, és a trénernek történő megfelelés reakcióját. Másrészt az előítéletek kialakulásában szerepet játszó társadalmi meghatározottságok nem kerülnek be a tréning témái közé, így továbbra is zavartalanul segíthetik a cigányságról szóló negatív sztereotípiák képződését.

A tréning ezért nem az egyéni előítéletekre koncentrálni, sőt a résztvevőknek nagy szabadságot is hagy, hogy kifejezzék ilyen jellegű érzéseiket. Célunk, hogy a résztvevők képesek legyenek meglátni a társadalmi feszültségek mögötti mélyebb strukturális okokat, vagyis leleplezni a szimbolikus erőszak működését. A tréning nem csupán az egyéni preferenciák megváltoztatására törekszik, hanem egyúttal a társadalmi elnyomás rendszerének megbontására, az erre irányuló,

szolidaritáson alapuló kollektív cselekvés előmozdítására is. Az ízlésbeli, kulturális mintákban, szokásokban megjelenő, zavaró, irritáló, fenyegető, vagy éppen irigyelt különbségek funkcióinak megértése lehetővé teszi az osztályhelyzetekhez kapcsolódó vágyak, szorongások megfogalmazását, a közös és az eltérő érdekek felismerését, ezáltal a szolidaritás, vagy az elfogadás érzésének felkeltését. A szolidaritás a különböző helyzetű csoportok között ugyanis éppen abból a felismerésből jöhet létre, hogy a konfliktusok, félelmek tágabb, minden szereplőt meghatározó strukturális kényszerekből fakadnak, nem pedig a „privilegizált” csoport előítéletességéből, és/vagy a marginalizált helyzetűek hibájából, tehetetlenségéből.

MEZŐELEMZÉS: A SEGÍTŐ SZAKMA BELSŐ HIERARCHIÁJA ÉS HELYE A TÁRSADALMI HIERARCHIÁBAN

A segítő szakmákra készülő, felsőoktatásban tanuló hallgatók számára szervezett tréningek zárónapján mindig szántunk időt arra a témára, hogy hivatásválasztásuk milyen jelentéstartalmakat hordoz a saját társadalmi helyzetük, társadalmi tapasztalataik tükrében, motivációjuk miképp értelmezhető habituális válaszként. A foglalkozások folyamán fontos közösen reflektálni a résztvevők közti társadalmi különbségekre is, és ebből fakadóan a pályaválasztás eltérő motivációira. Az első és másodgenerációs értelmiségi fiatalok esetében például másként merül fel a segítés motivációja és más tartalmakhoz kapcsolódik a szolidaritás érzése. Az első generációs értelmiségi fiatalok esetében a szülők és a saját társadalmi pozíció közötti különbség, ezen keresztül a mobilitás jelenségének, korlátainak és lehetőségeinek megértése a cél. A többgenerációs értelmiségi családokból érkező, középosztálybeli fiatalok esetében inkább a középosztálybeli privilégiumokra és az ezt kísérő érzelmekre való reflexióra figyeltünk.

A tréningeken a segítő szerep komplexitását, feszültségeit járjuk körül. Ennek fontos része, hogy a pályák tipikus szociológiai, rekru-tációs jellemzőiről és osztályjellegéről beszéljünk. A pszichológushallgatóknak tartott tréningjeinken például kiemelten foglalkoztunk egyfelől azzal, hogy a képzés önköltsége miatt milyen jelentősége van a család anyagi hátterének a pszichológus pályafutásban és kar-

rierstratégiákban. Másfelől annak megértésére törekedtünk, hogy a piaci és az állami szektor közti komoly anyagi törésvonal hogyan alakítja a különböző pszichológus aspirációkat és a pálya presztízsét.⁶ Rekonstruáltuk a pszichoterápiás mezőt annak érdekében, hogy feltárjuk a szakmán belüli hierarchiaviszonyokat, a szakmába lépés anyagi és egyéb költségeit, és az ebből fakadó egyenlőtlen esélyeket.

A TRÉNING MÓDSZEREI ÉS FELÉPÍTÉSE

A tréning során a fentebb bemutatott célokat dramatikus feladatok, játékok segítségével érik el a résztvevők. Ez egyfajta tapasztalati tanulás, amely feltételezésünk szerint közelebb áll az ismeretszerzés hétköznapi módozataihoz, éppen ezért alkalmas lehet arra, hogy változtasson a hétköznapi vélekedéseken, viselkedési mintákon. Másrészt a dramatikus játékok és más „játékos” feladatok kiválóan lehetővé teszik, hogy a résztvevők elsajátítsanak egy társadalomtudományos elméleti keretet anélkül, hogy hosszú és nehéz, sokszor csak angol nyelven hozzáférhető szakszövegeket olvasnának el. A tréning feladatai nem igényelnek semmiféle tudományos előismeretet, és felsőoktatásban való részvételt sem.

A tréning során az alábbi módszereket alkalmazzuk:

- energetizáló és/vagy kapcsolódást segítő drámás, mozgásos feladatok;
- dramatikus beleélést, játékkészséget segítő gyakorlatok;
- közös reflexió, beszélgetés;
- történetmesélés: a résztvevők személyes történeteinek megosztása, ebből kiinduló játékok;
- szociodramatikus gyakorlatok (cselekvés-alapú módszertanok/ action methods): tipikus helyzetek megjelenítése a társadalmi

6 Talán kevésbé közzismert a nem szakmabeliek körében, hogy az egyetemi pszichológia mesterképzés elvégzése nem jogosít sem pszichoterápiás, sem tanácsadó tevékenységre. Ehhez egy négyéves posztgraduális képzést szükséges elvégezni, amely önköltséges, és amelyhez bizonyos óraszámú (minimum 150) ún. saját élményű önismerteti terápia is feltétel – ennek költségeit szintén a fiatal szakemberjelölt állja. A kezdő pszichoterapeuták mindezeket túl általában további önköltséges képzéseket kénytelenek igénybe venni szakmai fejlődésük érdekében (pszichoterápiás képzés, szupervízió, egyéb továbbképzések stb.) (részletesen Kovai 2015).

feszültségek témájában, a helyzetek (résztevők motivációi, pozíciói, stb.) mögé nézés a szociodráma módszerével.

A tréning – jelenlegi formájában – három napos. Az első nap témája általában minden csoport esetében a társadalmi tér és pozíciói. A feladatok segítségével a résztvevők megtapasztalják, hogy a valóság észlelése (értékek, ízlés, motivációk stb.) társadalmi helyzethez kötött, amelyek különbözőek és egyenlőtlenek. A második nap a résztvevők saját társadalmi helyzetéről szól. A foglalkozásnak a csoport sajátosságaitól és igényeitől függően több verziója létezik. Dolgozunk többgenerációs családtörténetekkel, cigány-magyar viszonnal, vagy a csoport mint közösség identitásával. A harmadik nap a hivatásválasztással, szakmai közösséggel, segítő és segített viszonyával foglalkozunk – szintén a csoport jellegétől és igényeitől függően. Az első nap egy előre rögzített forgatókönyvön alapul, amelynek része az alább bemutatott „Ciki-nem ciki”, illetve „Siker fala” című játékok. A második két nap a csoport aktuális igényeihez igazodik és a szociodráma módszerére épül, amely alapvetően improvizatív (és amelyet alább szintén részletezünk).

Tréningünk a bevezetőben ismertetett alapelveket követi, az egyes feladatok a csoport aktuális igényeihez igazodnak, a második és harmadik nap forgatókönyvét általában a csoporttal való ismerkedést követően találják ki a csoportvezetők. A bemelegítő, energetizáló, kapcsolódást segítő, vagy drámás munkamódra előkészítő gyakorlatok a pszichodráma, a playback színház, és a mozgás- és táncterápia eszköztárából ismert feladatok. Általában ezeket is úgy választjuk ki vagy alakítjuk át, hogy azok valamilyen formában kapcsolódjanak a tréning témájához. Ebben a tanulmányban terjedelmi okokból ezeket most nem ismertetjük, csak azokból a feladatokból mutatunk be néhányat, amelyeket kifejezetten a tréning témájához találtunk ki, vagy alakítottunk át. Két gyakorlatot szinte az összes tréningünkön alkalmazunk. Az egyik egy egyszerű „futkosós” bemelegítő játék, amit „Ciki-nem ciki” neveztünk el, a másik pedig a „Siker fala” néven közismert érzékenyítő szerepjáték átalakított változata.

A „Ciki-nem ciki” játék célja ráirányítani a figyelmet az ízlés, a norma és a társadalmi pozíció kapcsolatára. Továbbá elősegíteni az „előítéletek”

szabad kifejeződését, de egyúttal bemelegítésként is szolgál a „Siker fala” hosszabb szerepjátékához is. A székeket körberakjuk úgy, hogy eggyel kevesebb szék legyen, mint ahány résztvevő. Akinek nem jutott szék, középre áll (első alkalommal az egyik tréner), és mond egy viselkedést, tulajdonságot, ami a saját megítélése szerint ciki. Akik ezzel egyetértenek (tehát szerintük is ciki), felállnak és keresnek maguknak egy másik széket. Akinek nem jut szék, az mondja a következő „ciki” viselkedést vagy tulajdonságot. A játékot a tréner is játsszák, elősegítik, hogy olyan dolgok hangozzanak el, amelyek nyilvánvalóan kötődnek társadalmi pozícióhoz, ilyenek például jellegzetes fogyasztási, öltözködési, szórakozási preferenciák (pl. „Ciki a Balaton Sound fesztiválra járni”; „Ciki a műköröm”; „Ciki az utcán hangosan zenét hallgatni”; stb.). A játék akkor ér véget, ha mindenki állt már a kör közepén.

Ha az idő engedi, illetve a csoport igényei megkívánják – például, ha a továbbiakban családtörténetekkel is dolgozunk, vagy szeretnénk lehetőséget adni személyesebb megnyilvánulásokra –, játszhatunk egy „második felvonást” is. Ebben az esetben a résztvevők feladata, hogy elképzeljék azt a helyzetet, amikor új párjukat mutatják be a szüleiknek. Aki középen áll, elgondolkodik azon, hogy az új partner milyen tulajdonságát, viselkedését *nem* tolerálnák a szülők. Majd megfogalmazza így: „a mi családjunkban ciki...” (pl. káromkodni, túl sok alkoholt fogyasztani, műveletlennek lenni, kormánypártinak lenni, ellenzékinak lenni stb., a sor a végtelenségig folytatható). Ezt követően az előző gyakorlathoz hasonlóan, aki úgy érzi, hogy az ő esetében szintén kínos lenne a család előtt, ha az új partner az előadott módon viselkedne, új széket keres magának.

A megbeszélés során kiemelünk néhány elhangzott állítást és megvitatjuk, ki miért gondolta a viselkedést cikinek (vagy nem cikinek). Megbeszéljük, kikre, melyik társadalmi csoportra jellemző szerintük az adott állítás? Hogyan jellemzik az elhangzott állítások a résztvevők értékrendjét? Miért fontos megkülönböztetni magunkat azoktól, akikre jellemző a „ciki” dolog? Ki szoktunk térni az olyan állításokra, amelyek megosztották a csoportot (amit többen nem tartottak cikinek), vagy amiben feltűnően egyetértett csoport. Ha szükségét érezzük, megosztjuk a csoporttal a játék célját, és beszélgetünk arról, milyen erősen meghatározza az ízlést és a fogyasztást a társadalmi helyzet.

A *Siker fala* című szerepjáték hosszabb, megbeszéléstől függően 2-3 óra. A gyakorlat célja összetett. Egyrészt a magyar társadalmi struktúra, társadalmi hierarchia megismerése: a társadalmi hierarchiát létrehozó, egyenlőtlenül eloszló erőforrások típusait gyűjti egybe. Másrészt a „szociológiai képzelőerő” (Mills 1959) fejlesztésére irányul: a szerepalakítás során a résztvevők mozgósítják azokat a tapasztalatokat, amelyek az adott pozícióval kapcsolatban rendelkezésükre állnak. A szerepek megbeszélésekor reflektálunk arra, hogy mi alapján működött a szerepalakítás, a többi résztvevő mennyire érezte hitelesnek az alakítást. Harmadrészt a foglalkozás során a résztvevők megértik azt is, hogy más társadalmi csoportokkal kapcsolatos fantáziáik erősen függenek saját társadalmi pozíciójuktól, tapasztalataiktól. Továbbá azt, hogy a „szociológiai képzelőerő” milyen kapcsolatban van a pozíciók közötti távolsággal, közelséggel.

A résztvevők számától és részben a tréning céljától függően összeállítunk egy, a csoport létszámának megfelelő, képzeletbeli „mintát” a magyar társadalomról. Ügyelünk arra, hogy szerepeltessünk felső középosztálybeli, középosztálybeli, alsó középosztálybeli, és szegénységhez kapcsolódó pozíciókat, hozzávetőleg azonos arányban férfiakat és nőket (célszerű olyan szerepet kínálni, ahol az alakító maga dönthet a szereplő neméről). Arra is odafigyelünk, hogy a szerepek részben kapcsolódjanak a résztvevők konkrét társadalmi környezetéhez. Az egyik pozíció mindig a tréning tipikus résztvevője.⁸ Ezek közül minden résztvevő húz egy szerepet, a cetlit nem

7 Arra való képesség, hogy elrugaszkodjunk a hétköznapi észleletek, cselekvések rutinjaitól azért, hogy saját személyes, szubjektív tapasztalatainkat egy másik perspektívából társadalmi jelenséggént érzékeljük. Így válik lehetővé, hogy összekapcsoljuk az átélt személyes és a látszólag személytelen jelenségek (például a társadalmi intézmények) világát, és mások vagy a saját személyes problémáinkat képesek legyünk közügyként értelmezni (részletesen Mills 1959; illetve jelen folyóirat 14. Mills munkásságával foglalkozó számát).

8 Például egy 14 fős egri tanárszakos hallgatókból álló csoportban: 52 éves jó politikai kapcsolatokkal rendelkező, budapesti nagyvállalkozó férfi, 60 éves szívsebész főorvos, 43 éves, multinacionális vállalat női felsővezetője, 41 éves budapesti grafikus, 34 éves közép vállalkozásnál dolgozó biztonságtechnikai műszerész, 23 éves egri tanár szakos egyetemi hallgató, 28 éves egri gimnáziumi kémia-biológia szakos tanár, 51 éves borsod megyei falusi (3-4000 fős település) polgármester asszony, 76 éves kisvárosi özvegy nyugdíjas nő, 25 éves dombóvári cigány cipőbolti eladó, 32 éves két gyereket egyedül nevelő kázinobarcai gyógyypedagógus, 28 éves észak-magyaror-

mutathatja meg másnak. Az egyik csoportvezető megkéri a csoportot, hogy csukják be a szemüket és néhány „imaginációs” ötlettel segíti a résztvevőket elképzelni, megszemélyesíteni a húzott szerepet.⁹ Ezt követően megkérjük őket, hogy sorakozzanak fel a terem egyik falánál egy vonalba. Majd állításokat olvasunk fel, amelyeket, ha a szerepükre igaznak éreznek, a résztvevők lépnek egyet előre. Az állítások különféle erőforrások meglétére/hiányára vonatkoznak.¹⁰

Az állítások felolvasását követően arra kérjük őket, hogy vigyenek székét oda, ahol éppen állnak, és hogy próbáljanak úgy ülni, hogy minél jobban lássák, hallják egymást. A csoport dönt arról, hogy „alulról” vagy „felülről” kezdjük el felfedni a szerepeket, majd a döntés alapján egyesével bemutatják magukat a kiosztott szerepekből az alakítók, egyes szám első személyben. A többi résztvevő kérdezhet az alakítótól, a trénernek pedig facilitálják a kérdéseket és biztosítják, hogy minden szereplőre azonos idő jusson. A cél elsősorban az, hogy a többi résztvevő kérdezzen, a kérdések pedig a szerep személyesen társadalmi aspektusaira vonatkozzanak (pl. „Mi a kedvenc filmed?”, „Hol ismerkedtél meg a pároddal?”, „Milyen ruhákat szeretsz hordani?”, stb.). Szükség esetén a trénernek is kérdezhetnek, segítve a minél hitelesebb szerepalakítást és a többi résztvevő kíváncsiságának felébresztését.

Ha az összes szerep „felfedte magát”, a résztvevők még a helyükön maradnak, a trénernek kihozzák őket a szerepből. Majd arra kérjük őket, nézzenek körül, mennyire látják pontosnak az egyes szerepek helyét. Módosítanának-e egyes pozíciókon, ha igen, miért. Hagyjuk, hogy a kérdést a csoport vitassa meg. Fontos, hogy a „végleges” társa-

szági háromgyerekes falusi közmunkás cigány nő, 19 éves volt állami gondozott, Svájcban dolgozó prostituált, 59 éves budapesti hajléktalan férfi.

9 Például: „Képzeld el, hogy a tükör előtt állsz, mit látsz, milyen magas vagy, milyen az alakod, milyen ruha, milyen cipő van rajtad. Hogy hívnak? Hol laksz? Kivel/kikkel élsz együtt? Ki a legfontosabb számodra? Mi a kedvenc ételed? Hogyan kapcsolódsz ki? Mi az, amire mostanában legjobban vágysz? Mi az, amitől mostanában a legjobban tartasz?”

10 Például: „Sosem buktam meg az iskolában.”; „Nem fordult velem elő olyan soha, hogy nem tudtam befizetni a számlákat”; „Nem fordulhat velem elő, hogy külsőm vagy származásom miatt bármiféle hátrányos megkülönböztetés ér”; „Legalább évente egyszer külföldön nyaralok”; „Hobbimra jelentős összegeket fordítok”; „Ha sérelem ér, tudom hova forduljak jogorvoslatért”.

dalmi struktúra a csoport tudásához mérten a lehető legreálisabb legyen. Ehhez szükséges alkalmat biztosítani arra, hogy a résztvevők kiegészíthessék egymás ismereteit. A korrekció során a trénerek rákérdeznek az „irreálisnak” érzékelt alakításokra – ügyelve arra, hogy ne az alakítást minősítsék (pl. „Mit gondoltok, honnan lehet saját lakása?”, „Mennyibe kerülhet egy lakás azon a környéken?”). A vitatott pozíciók változtatásáról a csoport szavaz. A résztvevők saját pozíciójának¹¹ megbeszélésére külön figyelmet szánunk, a csoport vitatja meg, hogy a megfelelő helyen áll-e, ügyelünk arra, hogy elhangozzanak a felmerülő ellenvélemények és a végleges hely konszenzus eredménye legyen.

A feladat megbeszélése a tréning céljától függően a viszonylag rövid visszajelzésektől a hosszabb, részletes, adott esetben frontális elemeket is tartalmazó beszélgetésig terjedhet. Fontos, hogy minden résztvevőnek legyen alkalma elmondani, hogyan érezte magát a szerepben, milyen érzés volt részt venni az egész játékban. Ha több időt szánunk a megbeszélésre, kitérünk a következőkre is:

- milyen érzést keltett a résztvevőkben a társadalmi struktúra látványa (szerepből, nem szerepből);
- reálisnak érzik-e ezt a képet;
- mit gondolnak, milyen szempontok szerint rétegződik a társadalom, mi számít erőforrásnak; (erőforrás lehet-e a kor, nem, rassz, családi állapot stb.)
- mit gondolnak egyes pozíciókról, melyek voltak számukra közeleiek, ismerősek, miért; melyek voltak távoliak, idegenek, miért, és milyen személyes tapasztalatok fűzték őket egyes szerepekhez;
- ki honnan merítette az alakításhoz az ötletet;
- mely pozíciók között lehetnek hasonlóságok, és miért;
- mit gondolnak a saját pozíciójukról, milyen pozíciókhoz áll a legközelebb.

Ez a feladat egyúttal egyfajta irányjelzőként is szolgál a trénerek számára a csoport tudásáról, adott esetben sajátos fantáziavilágáról, amellyel érdemes tovább dolgozni. Például végzős pszichológushall-

11 Például BA-s szociális munkás hallgatókból álló csoport esetén a „21 éves budapesti szociális munkás hallgató” helyét

gatókból álló csoportban a „49 éves budapesti magánpraxisban dolgozó pszichoterapeuta” szereplőt a résztvevők a társadalom csúcsára helyezték, „magasabbra”, mint a „jó politikai kapcsolatokkal rendelkező 52 éves budapesti nagyvállalkozó férfi” szereplőt, vagy a „multinacionális cég felsővezetőjét” – mi ez utóbbiakat gondoltuk a legmagasabb pozícióknak. A megbeszélés során próbáltunk szempontokat adni, amelyek a csoport döntését megkérdőjelezzik (pl. vagyoni helyzet közti különbség, befolyás, hatalom), de a csoport mindvégig kitartott saját konszenzusa mellett, miszerint a magyar társadalom csúcsán a magánpraxisban dolgozó középkorú pszichoterapeuta áll. Kételyeinket olyan érvekkel próbálták eloszlatni, miszerint ő diagnosztizálhat másokat, míg a nagyvállalkozó nem, nincs főnöke, nem függ senkitől, tőle viszont függenek mások. A konszenzus nagyon meglepő volt számunkra, mert tagjainak életkorát és előképzettségét tekintve a csoport heterogén volt, a résztvevők közül többen diplomával, egy sikeres karrier közepén, középkorúan vágta bele a pszichológusképzésbe. Más témában úgy tűnt, a csoport tagjai nagy élettapasztalattal, reálisan, olykor cinikusan-ironikusan látják a „társadalmi valóságot”. A következő nap a segítő hivatás, pszichológus szakma tematikája kapcsán a csoport tagjai arról panaszkodtak, hogy nem látják el őket az egyetemen elég információval. „Fogalmuk sincs”, mi következik az egyetem után. Az erről szóló szociodráma játék során azonban meglepő módon kiderült, hogy pontosan tisztában vannak a posztgraduális képzésekkel, azok áraival, a pszichoterápiás mező szereplőivel, hierarchiájával. A pályakezdő pszichológus helyzetét viszont reménytelenül alávetettnek és kiszolgáltatottnak érzékelték a szakmai mező más szereplőéhez, különösen a képzéseket vezető terapeutákéhoz képest, akiknek – ahogy a „Siker fala” játékban is – irreálisan nagy hatalmat tulajdonítottak. A játék ezért a pszichoterápiás mező szerkezetéről, a pályakezdő helyzetéről, mozgásteréről szólt, abban a reményben, hogy a „játékot megértjük, ne pedig uraljuk, vagy áldozatául essünk, sőt bizonyos mértékben még tanuljunk is belőle” (Bourdieu 2005: 159).

Ha szükséges, a megbeszélés alkalmat nyújthat konkrét ismeretek átadására pl. mélyszegénységről, lakáshelyzetről, nemi szerepek hatalmi aspektusairól, egyes társadalmi rétegek jellegzetes stratégiáiról, cigányságról, magáról a társadalmi struktúráról, stb. Például, ha a csoport többsége értelmiségi családból származó, városi, közé-

posztálybeli fiatal, gyakran előfordul, hogy az alsóbb társadalmi rétegek helyzetét irreálisan tragikusan, vagy horrorisztikusan képzelik el. Az alsó középosztályi pozíciókhoz (például falusi közmunkás, roma cipőbolti eladó, gyerekeit egyedül nevelő gyógypedagógus) nyomort, fizikai és lelki bántalmazó helyzeteket, erőszakos kapcsolatokat, alkoholizmust, drogfüggést asszociálnak. Nagyon nehezen tudják elképzelni, hogy az ilyen helyzetben élőknek bármiféle öröm lehet az életében. Az egyik csoporttagot idézve, a csoport által a „társadalom közepére” helyezett „28 éves kaposvári biológia-kémia szakos tanártól” lefelé „kezdődnek a kényszerek, és szűnik meg a szabadság”. A többségében nem középosztályi, nem értelmiségi családokból származó tagokból álló csoportokban előfordul, hogy a résztvevők a városi középosztályi pozíciókat nem tudják elképzelni. Az egyik csoporttag például megfogalmazta, hogy nem érti, hogy a „33 éves budapesti grafikus” – akinek az alakításához egy személyes ismerettségből merítette az ötletet – miért öltözködik úgy, mintha nem lenne elég pénze. Ugyanennek a szereplőnek egy saját tulajdonú, Parlamentre néző műteremlakást képzelt lakóhelyül.

Ha a csoport igényei megkívánják, a „Siker fala” során létrehozott imaginárius teret használhatjuk más feladatokhoz is. A tréning egy következő napján, ha úgy ítéljük meg, hogy a csoport elbírja az ezzel járó feszültséget, megkérhetjük a résztvevőket, hogy álljanak be ebbe a térbe valamelyik szülőjük, vagy a saját pozíciójuk helyére. A feladat személyesebb és intimebb beszélgetést indíthat, azzal az érzelmi nehézséggel, hogy a csoport számára nyilvánvalóvá válnak a belső társadalmi különbségek. Összeszokott, egymást jól ismerő csoport esetében nagyobb intimitást eredményez, még inkább felkelti az érdeklődést a társadalmi egyenlőtlenségek témája iránt, és megnyitja a teret arra, hogy a jelenség érzelmi vonatkozásairól beszéljünk. Jellegzetes téma ilyenkor a „felül” lévők büntudata és az „alul” lévők szége. A beszélgetések szinte mindig az esélyegyenlőtlenség és következményeinek mélyebb megértése, az egymással való erős szolidaritás, a szegény és büntudat mérséklődése, valamint a segítő szakma mint hivatás és annak motivációi felé vezetnek.

A SZOCIODRÁMA MÓDSZERÉRŐL

A szociodráma módszerének alapjait, a jóval elterjedtebb és közigazgatásosabb pszichodramás módszer mellett, Jacob Levy Moreno fektette le. Míg a pszichodráma a főszereplő (protagonista) egy-egy jelentős életeseményét pszichológiai szempontokra összpontosítva dolgozza fel, a szociodráma a csoport tagjait érintő általánosabb érvényű történetet állít középpontba, és ennek a történetnek a társas és társadalmi összefüggéseit viszi színre. A szociodramás foglalkozáson a résztvevők egy spontán alakuló, közösen felépített történetet, a történetben releváns szerepeket, társas kapcsolatokat jelenítik meg. A közös improvizáción és a csoport kreativitásán alapuló játék pedig azt járja körül, hogy milyen hatalmi viszonyok és társadalmi erők határozzák meg a viselkedésünket egy-egy kritikus szituációban.

Szemben más, szintén szerepelméleten alapuló drámás módszerekkel (mint pl. a pszichodráma, szociometria, szereptréning) Moreno nem dolgozta ki részletesen a szociodráma technikáját. Éppen ezért a szociodramatisták közt sokféle, egyaránt érvényes értelmezés és gyakorlat terjedt el (Browne 2005). Ezekben a gyakorlatokban közös azonban, hogy a szociodramás foglalkozás fókuszpontjában a társas viszonyok, szerepkonfliktusok, társadalmi rendszerek működése áll. A tréningek során drámás formában jelenítjük meg az egyes szereplők (vagy intézmények) társadalmi kényszereit, szerepeit, erőforrásait, az osztálypozíciójukat meghatározó hatalmi viszonyokat és társadalmi erőket (normákat, szabályokat, kapcsolatokat). A drámajáték intézmények, társadalmi csoportok működését, találkozásait, illetve konfliktusait jeleníti meg. A játék rámutat az egyszeri történetek szélesebb strukturális beágyazódására (Browne 2005 nyomán).

Moreno egyértelművé tette, hogy a szociodráma célja nemcsak a társadalmi viszonyok feltárása, hanem a közös reflexión keresztül a társadalmi változás lehetőségeinek keresése is. A megélt társadalmi viszonyok mélyebb összefüggéseinek közös színrevitele felfedi a társadalmi igazságtalanságokat, az elnyomás dinamikáit, és így a drámajátékból illetve a közös feldolgozásból szervesen bontakozik ki a társadalmi rend megváltoztatásának igénye, az egyéni és csoportos cselekvés útjainak keresése. Ebben rejlik a szociodráma kritikai potenciálja.

Ellentétben más tréningmódszerekkel, a szociodráma játék konkrét folyamatát nem lehet előre megtervezni. A vezetők témafelvetését követően a csoport közösen azonosítja a szociodráma fókuszát, a szociodramás kérdést, és megkeresi azt a sűrű metaforát vagy történetet, amely a játék kiindulópontja lesz. A csoportot foglalkoztató téma beazonosítására egyaránt alkalmas lehet a nagy- vagy kiscsoportos történetmesélés, a közismert projektív módszerek, szoboralkotás, asszociációs feladatok. A történetet a szociodramatista vezetésével a csoport együttes spontaneitása alakítja. A szociodráma hatása a másik szerepébe való belehelyezkedés tapasztalatában, illetve azokban a felismerésekben rejlik, amelyek a társas és hatalmi viszonyok összetett rendszerére való rálátásból fakadnak.

Noha a szociodramának nincs szigorúan előírt felépítése és módszertana, mégis van egy, a legtöbb szociodramatista által követett természetes íve a foglalkozásoknak (Browne 2005 és Horváth-Teszáry 2015 nyomán):

- 1) bemelegítő játékok és a szociodramás kérdés megfogalmazása;
- 2) a játék kezdete: a szerepek és a rendszer felállítása általában egy olyan jeleneten keresztül, amelyben a téma erősen jelen van, a rendszer mozgásba hozása;
- 3) a játék folytatása: a rendszer megismerése és elemzése;
- 4) összegző megbeszélés és a játék feldolgozása: tapasztalatok és gondolatok megosztása (a szerepben átélt személyes élmények, saját élettapasztalatok és a játék kapcsolódási pontjai, a témáról tanultak összefoglalása).

Tréningünk második és harmadik napja – a bemelegítő, energetizáló, csoportkohéziót, intimitást erősítő, drámás játékra előhangoló kis gyakorlatok mellett – a szociodráma műfajára épül. Itt terjedelmi okból egyetlen játék bemutatásával illusztráljuk a módszert.

A csoport tagjai tanárképzésben résztvevő alapszakos egyetemi hallgatók. A második nap témája a cigánysággal kapcsolatos viszony. A drámát egy körülbelül másfél órás beszélgetés előzte meg, amelynek során arra kértük a résztvevőket, hogy meséljenek olyan élményeket, tapasztalatokat, amelyeket ők a cigánysággal való találkozásként érzékeltek, és meghatározta a cigánysággal kapcsolatos attitűdjüket, vagy kérdéseket vetett fel bennük ezzel kapcsolatban. Megkértük

őket, hogy magát a tapasztalatot, a hozzá fűződő érzéseiket osszák meg, és ne az értelmezést, amellyel ezeket az élményeket feldolgozták. Ez a szakasz egyrészt afelől biztosítja a résztvevőket, hogy történeteiket legitim tapasztalatként értelmezzük, esetleges negatív élményeiket nem érvénytelenítjük az előítéletesség vádjával. Másrészt a beszélgetésből megtudjuk, hogy melyek azok a személyes találkozások, élmények, amelyek a résztvevők cigánysággal kapcsolatos ítéleteit, kérdéseit alakítják. A szociodráma játék során az elmesélt történetekből jelenítettünk meg egy olyan helyzetet, amely magában foglalta a résztvevők főbb tapasztalatait és kérdéseit. Célunk mindig az, hogy a játék során feltárjuk és a játék személyes élménye révén megmutassuk a helyzetben szereplők társadalmi meghatározottságait, kényszereit, cselekvéseinek okait, valamint rátaláljunk azokra a mozgásterekre, amelyek a szituáció szereplőit a megértés, a szolidaritás, valamiféle megoldás irányába viszi.

A csoport jelentős többsége vidékről jött Budapestre egyetemre, sokan olyan falvakból származnak, ahol a roma és nem roma lakosság között erősen konfliktusos a viszony. Az első nap során világossá vált, hogy a csoport meglehetősen homogén: néhány kivételtől eltekintve a résztvevők közös élménye, hogy ők lesznek az első diplomások a családban. A hasonló társadalmi helyzetet azonban mégsem közösként élték meg, többen panaszkodtak arról, hogy nehéz erről beszélni, egymás előtt is szégyellik, úgy érzik, ha kiderül, honnan származnak, könnyen védtelenek lesznek, ki vannak téve mások támadásainak. A szociodramát előkészítő hosszú beszélgetés során körvonalazódott egyrészt, hogy sokuk családja nagyon közel van olyan társadalmi helyzetekhez, amelyek a falvakban inkább a cigányságra jellemzők: szüleik piacozásból, alkalmi munkákból élnek, szociális intézmények kliensei, vagy éppen csak sikerült elkerülniük ezt a helyzetet. Másrészt a csoport tagjainak iskolai pályafutása nagyon hasonló volt. Legtöbbjük szüleinek nincs érettségije, több résztvevő testvéreinek sincs. Nekik valahogyan – általában egy „figyelmes” pedagógusnak köszönhetően – sikerült elkerülniük, hogy a szegregált, „cigány” osztályba vagy iskolába kerüljenek. Az iskola kapcsán meghatározó élmény az állandósult etnikai (vagy inkább etnicizált) konfliktus, a „cigány osztályok”, „cigány iskola” tanulóival való erőszakos konfrontáció, a tőlük való félelem. A résztvevők megfogalmazták, hogy ők

ugyan nem rasszisták, és nem helyeslik az iskolai szegregációt elvileg, de nem látnak más megoldást az agresszív, hangos, az iskolai munkát hátráltató tanulók megfékezésére, illetve az „ártatlanok” megvédésére. Egymás után mesélték az iskolai vagy utcai erőszakról szóló történeteket, amelynek kárvallottjai ők maguk, vagy hozzájuk hasonló „magyar” gyerekek. Többen azt is megfogalmazták, hogy nem szeretik a cigányokat, nem értik, miért nem tudnak „rendesen” viselkedni.

A drámajáték alapja egyikük története lett, amelynek szinte minden motívuma jelen volt mások történeteiben is. A történet egy nagyobb lélekszámú községben játszódik, ahol az utóbbi évtizedben az egyház saját általános iskolát alapított, amihez megkapta a falu általános iskolájának egyik épületét, a másik épület maradt a „rég” állami iskoláé. Gyorsan kialakult a faluban az a gyakorlat, hogy az egyházi iskola a „magyaroké”, az állami pedig a „cigányiskola”. A két iskolaépület egy nagyobb közös telken volt, amelyet kerítéssel elválasztottak, az új egyházi iskolának új tornaterme is épült, viszont az udvaron lévő nagy focipályát nem lehetett kettéosztani, ezért a két iskola tanulói közösen használták. A focipálya állandó konfliktusok színtere lett, nem múlt el nap zaklatás, veszekedés, vagy verekedés nélkül. A történet mesélője szerint az agresszió mindig a cigány iskola tanulóitól indult, minden adandó alkalommal belekötöttek az egyházi iskola tanulóiba, akik csak focizni szerettek volna.

Az első jelenet egy ilyen konfliktus bemutatása volt. A helyszín a focipálya, a szerepek a „cigányiskola” és az egyházi iskola tanulói. A szociodráma játék során a szerepek betöltői lecserélhetőek, ha valaki úgy gondolja, szívesen játszaná tovább saját fantáziája szerint az adott szerepet. Ha csak kiegészíteni kívánja, vagy ötletet adni a szerephez, akkor azt is megteheti, a szereplő vállára teszi a kezét és elmondja egyes szám első személyben, hogy szerinte mit gondol, mit érez a szereplő. A csoport tagjai meglepő aktivitást mutattak a cigánygyerekek alakításánál. Többen lelkesen kipróbálták a szerepet és úgy tűnt, meglehetősen hitelesen alakították, csoporttársaik nagy öröme. Párszor elisméltük a jelenetet, amely mindig ugyanúgy végződött: egyre élesedő, fizikai agresszióig menő konfliktussal – bármit is tett vagy mondott a „magyar” gyerek (vagy gyerekek, ha a jelenetben többen is voltak). A cigány tanuló szerepekből alakítóik azt jelezték vissza, hogy bármit mond a magyar gyerek, ők egyre

dühösebbek lesznek, és egyre nagyobb a késztetés arra, hogy megüssék. Ezek után a csoportot arra bízattuk, jelenítsenek meg újabb szereplőket, akik szerintük részei a helyzetnek. Először megjelent a két iskola egy-egy, majd több tanára.

A játék elején a résztvevők alapvetően pedagógiai problémaként értelmezték a helyzetet – ez feltehetően abból is adódott, hogy tanár szakos hallgatók. Egymást követték azok a jelenetek, amikor a konfliktust valamilyen tanári közbeavatkozással próbálták rendezni vagy megelőzni – sikertelenül. A cigánygyerek szerepébe kerülők számára a helyzet a tanárok beavatkozásával még inkább provokatív lett, még agresszívabb viselkedésre buzdította őket. Itt talán érdemes megjegyeznünk, hogy a szociodráma módszer egy nagy előnye, hogy valós helyzetek hitelesen lejátszhatók. A cigány tanulókat alakítók szemmel láthatóan élvezték a helyzet feletti hatalmukat – éppen úgy, ahogyan az a valóságban is lehet. Ugyanakkor a cigány szereplőkhöz kapcsolt „belső hang” (azok a gondolatok, érzések, amelyeket a szereplő nem mond ki, vagy nincs is tudatában), lenézettségről, frusztrációról, ebből adódó gyűlöletről számolt be. A csoport tagjai úgy tűnik, nagyon is értették, mi az agresszió közvetlen motivációja. Egy idő után a játék megrekedt, a csoportnak nem volt több ötlete a megoldásra, tehetetlennek érezték magukat. Újra arra bízattuk a csoportot, keressenek újabb szereplőket, akik részesei ennek a helyzetnek. Megjelentek a cigány és a magyar gyerekek szülei. Kiderült, hogy mindegyiküknek megvan a maga igaza. A cigány szülők, ahogy gyerekeik is, lenézettek, marginalizáltak érzik magukat, a „magyar” szülők pedig, ahogy gyerekeik is, fenyegetettnek, tehetetlennek, és egyre radikálisabb „rendpárti” intézkedéseket sürgettek. A csoport számára világossá vált, hogy az agresszió a frusztráció következménye, a frusztráció azonban a szegregációból ered. Amikor a csoport ötletei kifogytak, és a tehetetlenség rajtuk is úrrá lett, arra bízattuk őket, hozzanak be újabb szereplőket a helyzet megoldása érdekében. Megjelent a két iskola igazgatója, próbálkoztak „diplomatikusan” megszerezni maguknak a foci pályát – sikertelenül, de a csoport érezte, hogy nem is lenne valódi megoldás. Megjelent a polgármester, a tankerület vezetője, a helyi plébános (meglepően hitelesen alakítva). A drámajáték végére láthatóvá vált a teljes helyi közoktatási rendszer a maga komplexitásában. A helyzet sehogy nem tudott megoldódni, egyre „magasabb”

szintre került a probléma, de a résztvevők számára kétségtelenné vált, hogy a foci pályán lejátszódó verekedéseket nem a „rossz” gyerekek, nem az alkalmatlan pedagógusok, nem a hanyag, felelőtlen szülők, de nem is a rossz iskolavezetés, hanem az oktatási rendszerben intézményesített, legitim szegregáció okozza.

E belátást követően a csoport újra tehetetlenné vált, de egy más minőségben. Csoportvezetőként és szociológusként egy rövid időre átvettük a szót, és elmondtuk, milyen az esélykiegyenlítő oktatáspolitikai – amely egyéb sajátosságai mellett éppen az ilyen jellegű szegregáció lehetőségeit igyekszik minimalizálni. A résztvevők, élükön azokkal, akik a drámajáték előtti beszélgetésben a leginkább szorgalmazták a roma tanulókat hatékonyabban megsegítő intézkedéseket, mélységesen felháborodtak az igazságtalanságon. Fel se merült a továbbiakban, hogy a cigány gyerekek bármiben is hibásak lennének. Hogy oldódjon a feszültség, egy széket raktunk az egyik falhoz, mondván, hogy ez jelképezi a politikusokat. Lehet nekik mondani bármit. A résztvevők egyesével kiálltak, és mint egy tüntetésen, követeltek esélyegyenlőséget, igazságos oktatási rendszert, amely származástól függetlenül mindenki számára lehetővé teszi a felemelkedést – nyilvánvaló volt, hogy korántsem csak a roma gyerekek érdekében beszélnek. Ők maguk, akik ezt a történetet csak azért oszthatták meg velünk, mert a cigányok nélküli egyházi iskolába járhattak, éppen úgy a rendszer áldozatainak tekintették magukat, mint roma sorstársaikat.

A tréninget záró megbeszélés tanúsága szerint a csoport legnagyobb élménye az volt, hogy felfedezték, mennyire hasonló háttérből érkeztek, és mekkora erőt adott ez a felfedezett közösség. Ez érzésünk szerint nem csupán a drámajáték konklúziójából fakadt, hanem abból a három napból, amelynek során lehetőségük adódott a mindannyiuk számára ismerős, közeli szereplőket eljátszani, akár parodizálni is – azaz szegény nélkül közösen átélni, megjeleníteni, megérteni azt a közeget, ahonnan jöttek.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Szocioanalízis tréning – bár mi elsősorban a leendő segítőkre fókuszáltunk – minden olyan csoportban alkalmazható, ahol felmerül az

igény a társadalmi egyenlőtlenségekre való reflexióra. A drámás vagy nem verbális készségeket mozgósító feladatok lehetővé teszik, hogy a résztvevők képzettségüktől függetlenül elsajátítsanak egy szociológiai látásmódot, amelynek segítségével képesek lesznek saját helyzetüket és környezetüket a társadalmi térben elhelyezni, értelmezni, és arra reflektálni. Ez a látásmód számos, a segítői helyzeteket szükségszerűen érintő (a résztvevők eltérő vagy éppen hasonló társadalmi helyzetéből fakadó) feszültség, konfliktus megértését, feldolgozását teszi lehetővé.

A segítő szakmákban kiemelten fontos, hogy a résztvevők értsék meg, hogy bizonyos viselkedés- és érzélembeli sajátosságok, az ezekkel kapcsolatos morális ítéletek jellegzetesen társadalmi helyzetekhez kapcsolódnak, ettől válnak erősen normatív erejűvé – ez éppen úgy vonatkozik a középosztályra, mint azokra a társadalmi csoportokra, akik a szociális ellátórendszer hatókörébe kerülhetnek. A résztvevők saját tudására, tapasztalataira alapuló, nem frontális és nem lexikális ismereteket közvetítő módszer egy fontos eszköze lehet a szakmai mező és szakmai normarendszer közvetlen megjelenítése. Ez lehetővé teszi ugyanis, hogy vitát generáljunk a szakmai szerepfelfogásokról, feltérképezzük az egyén mozgásterét, az egyéni felelősségvállalás határait és a segítség korlátait; megvizsgáljuk a segítőket és segítettiket körülvevő elvárásokat, társadalmi kényszereket, és közösen keressük a két nézőpont összeegyeztetésének lehetőségét.

A tréning segítségével a résztvevők megérthetik, hogy a társadalom különféle dimenziók alapján hatalmi hierarchiákba rendeződik, amelyet a különféle erőforrások eloszlási struktúrája határoz meg. Nagyjából átfogó képet alakíthatnak ki a hazai társadalom szerkezetéről, a különféle pozíciókban lévő szereplők helyzetéről. Képesek lesznek reflektálni saját és családjuk társadalmi helyzetére, saját mobilitási pályájukra, pályaválasztásukra. Közös tapasztalattá, reflektált tudássá válhatnak azok a mechanizmusok, ahogyan a társadalmi rendszer a személyes meggyőződéseket, elköteleződéseket alakítja. Tapasztalataink szerint éppen ennek a determinációnak a felismerése teszi lehetővé a közös érdekek reflektált és elvállalt közös értéké, kollektív társadalmi cselekvéssé alakítását.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Allport, Gordon W. ([1954] 1977): *Az előítélet*. Gondolat
- Bibó István ([1948] 1986): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Válogatott tanulmányok* 2. köt. Magvető: 621–798.
- Bourdieu, Pierre (1994): Férfiuralom. In: *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakra, feminizmusról*. Szerk.: Hadas Miklós. Repika Kör: 7–55.
- Bourdieu, Pierre (2000a): *Pascalian Meditations*. Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (2000b): A mezők logikája. In: *Szociológiai irányzatok a XX. században* 2. köt. Szerk.: Felkai Gábor, Némethi Dénes, Somlai Péter. Új Mandátum: 418–431.
- Bourdieu, Pierre (2002): Lehetséges-e érdekmentes cselekvés? In: *A gyakorlati észjárás*. Napvilág, 127–145.
- Bourdieu, Pierre (2005): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Gondolat
- Bourdieu, Pierre (2010): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Szerk.: Angelusz Róbert, Éber Márk Áron, Gecser Ottó. TÁMOP 2010-201: 165–179.
- Browne, Rollo (2005): *Towards a Framework for Sociodrama*. Thesis.
- Horváth Kata és Teszáry Judith (2015): A szociodráma. In: *A részvételi ifjúságkutatás módszerei. Kutatás-módszertani összefoglaló*. Szerk.: Horváth Kata és Oblath Márton. OKT-Full Tanácsadó Kft: 117–143.
- Kovai Cecília (2017): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan.
- Kovai Melinda (2015): Egyéni szociális probléma. In: *Imago Budapest*, Vol. 4., No. 2.
- Lipsky, Michael (1980): *Street-level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. Russell Sage Foundation.
- Mills, C. Wright (1959): *The Sociological Imagination*. Oxford University Press.
- Stewart, Michael (2001): Underclass, Race and „the Roma” in Post-communist Eastern Europe. In: *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Europe and Asia*. Szerk.: Hann, Chris. Routledge.
- Szombati, Kristóf (2018): *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Rural Hungary*. Berghan Books.